

КОРНЕЛИЈА ОЛАР, Нови Сад

МАКАРИЈЕ У РУМУНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

1.

Најстарије књиге које су штампане по налогу и о трошку румунских владара су несумњиво оне које је штампао јеромонах и штампар Макарије: *Литургијар* 1508, *Октоих* 1510. и *Јеванђеље* 1512. године. Поуздано се зна да у Румунији нису штампане инкунабуле, али се зна да су нека румунска имена везана за ову вештину, која је цветала у разним европским духовним центрима. Тако се Тома из Трансилваније потписао на књизи штампаној у Мантови 1473, Бернардо из Дакије на инкунабули штампаној у Напуљу, Андреј Корбул из Брашова на примерку из Венеције и други. Ова имена и записи на неким књигама у Трансилванији и у библиотеци у Брашову доказују да је још пре 1500. било великог интересовања за штампане књиге у Румунији. За сада се зна да су Румуни штампали инкунабуле у Риму и у Нирнбергу. Но, о овим књигама се мало зна, једва да је о њима негде нешто забележено.¹

Међу румунским историчарима дуго нико није проучавао ни помнуте три Макаријеве књиге, а још мање пажње посвећено је штампарији и њеном штампару или штампарима. Ваља одмах рећи да се и иначе румунска историографија, поготову у Влашкој, доста касно и споро развијала. Мало има писаних докумената на основу којих би се могло нешто сазнати о Влашкој пре Неагоја Басарабе. Из времена овог војводе постоји једна биографија *Живот светог Нифона* коју је написао хиландарски прота Гаврил.

Поред детаља из живота цариградског патријарха Нифона, који ће у Влашкој одиграти веома важну улогу у време када се Раду Велики борио за превласт над бојарима и за централизацију црквене власти, сазнајемо и за неке битне догађаје из времена када су владали у Влашкој Раду Велики (1496-1508), Михња Злонарвни (1508-1510), Владуц или Владул Млађи, брат Радуа Великог (1510-1512) и Неагоје Басараба (1512-1521).² Већ и сама

¹ Dan Simonescu, Gheorghe Bulută: *Pagini din istoria cărții românești*, București, 1981, 22.

² A. D. Xenopol: *Istoria românilor din Dacia Traiană*, București, 1986, II 382-396.

чињеница што су се за тако кратко време смењивали толики владари, а њихова немилосрдност и суровост у борби да се домогну власти позната је у историји Влашке, говори да су у земљи владали немири и веома неповољни услови за духовни живот. Међутим, захваљујући томе што је Раду Велики, уз подршку патријарха Нифона, реформатора влашке цркве, успео да централизује црквену власт, у државну касу су почела да се сливају велика богатства, те је војвода, који је посветио иначе велику пажњу културном животу, а захваљујући материјалним могућностима, обновио манастир Деалу (1500), а нешто касније покренуо штампање прве румунске књиге.

У онаквим околностима појавила се прва румунска штампана књига *Литургијар* коју је по налогу Радуа Великог започео 1507. монах Макарије, а завршио га је 10. новембра 1508. у првој години владавине монаха Михње. У поговору књиге наведена је година 7016, сунчев круг 16, месечев 5, индиктион 11, месеца новембра, 10. дана. Рачунајући према византијском календару који се у оно време користио у Влашкој, са почетком године од 1. септембра, 7016. година одговара 1507. години под којом су многи историчари водили овај *Литургијар*. Међутим, 1507. је још увек владао Раду Велики. Он је, нема сумње, умро тек у априлу 1508, о чему угарски краљ Владислав обавештава 21. јула 1508. пољског краља Зигисмунда, и да су Турци на место Радуа Великог довели Михњу, Дракуловог сина. Михња је тако дошао на престо после 12. марта (датум када је угарски краљ предузео неке мере у случају да Раду умре), а пре 21. јула 1508. године.³

Две године по објављивању *Литургијара*, појављује се 7018. (1510) *Октоих*. Штампан је по налогу Владуа, војводе и господара целе Угровлашке и Подунавија, трудом јеромонаха Макарија. У време када су румунски библиографи Јоан Бијану и Нерва Ходош радили на ретроспективној библиографији, у Румунији није био познат ниједан примерак ове књиге, те су опис преузели од Каратајева.⁴

Састављачи *Библиографије* су знали само да се примерак *Октоиха* налази на Светој Гори и да је на њега први указао архимандрит Леонид још 1875. године. Нико више од румунских историчара није видео књигу, осим, можда, Николаја Јорге, који је тврдио да је видео један примерак на једној изложби 1905. у Сибињу.⁵ Ако је француски историчар и библиофил Емил Пико погрешно тврдећи у своме раду *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle*, Paris, 1895, да је у Румунској Академији видео примерак *Октоиха* из 1510, а видео је, како се касније утврдило *Октоих* ђакона Корезија из 1574⁶, он свакако није погрешно када је рекао да би се поређењем Макаријевог цетињског и влашког *Октоиха* добили многи одговори на питања о везама између ове две штампарије, јер као што се зна, *Октоих* је једина књига коју је Макарије штампао у обе штампарије. О *Октоиху*, се међутим, дуги низ година ништа није знало међу румунским историчарима.⁷

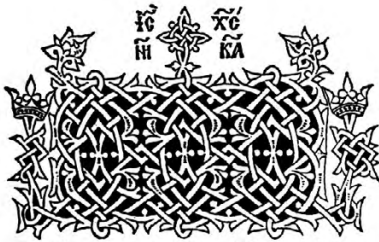
³ Ioan Bianu, Nerva Hodos: *Bibliografia românească veche: 1508-1830*, Bucuresti, 1903, 1944, I, 1.

⁴ Исто, 9

⁵ Petre Panaitescu: *Der Oktoich des Makarij 1510 und der Ursprung der Buchdruckerei in der Walachei* - Südost - Forschung, Leipzig, 1940, V, sv. 1, 47.

⁶ Исто, 51.

⁷ Исто, 46.

ИЖЕВСТЫХЪ

го архієпископа кесаріе кап
падокіинска вачна іа велн
каго . поученіе кзпрѣзвѣ
терохъ ѿбожьствѣн слож
жебѣ . ѿпруженіи .

*Αἱ ἰδιότητις τῆ ἀμείτητης
πίστεως.*

сл. 1. Литургијар, 1508, стр. 1

ѿвсѣхъ стѣлннкѣ . прѣподобнѣ
негоноснѣ ѿцѣнашнѣ , антѣнїа .
евфѣлїа . савы . оноуфрїа . ала
насіа аѳонскаго . сѣлѣина срѣв
скаго , вѣсѣхъ прѣподобнѣ . стѣл
бесрѣрзникѣ и юдо творѣцѣ , космѣ
и дамїана . пантелемона . ѿвсѣхъ
хъ стѣлннкѣ . стѣлн правѣ
днѣ бѣгоуцѣ іѿакїма и анны . стѣго
ѣмоу же бѣ днѣ , ѿвсѣхъ стѣлн . и хъ
же мѣлвалн посѣтн и абже . и тѣ
ко вѣзѣмь уѣсть , полагаѣтнзатѣ
нжде стѣлн лѣкон . долоу же и
прѣуамь поредоу полагаѣтн . тѣ
же вѣзѣмь и дроу гѣлн прѣсфорж

сл. 3. Литургијар, 1508, стр. 20

сѣнлож утѣнаго и жнвотворѣцаго
крѣста . утѣнѣхъ и бѣнѣхъ сн
ль бесплѣтнѣхъ . утѣнаго и
славнаго прѣрока прѣднѣтѣуа и
крѣтлѣ іѿоанна . стѣлнхъ славнѣ
хъ и вѣсѣхъ вѣлнхъ апѣл . и же
вѣстѣлн ѿцѣнашнѣхъ сѣлѣнпо науѣ
лннкѣ , вачна іа велн кааго . грн
гѣрїа бѣго слѣва . и іѿоанна злѣ
тоуѣстаго . аѳанасїа и кѣрїлла
и нѣколаа и же вѣлнхъ рѣхъ . савы
срѣвскаго , и вѣсѣхъ стѣлн сѣлѣнпо
науѣлннкѣ . стѣго апѣла прѣвоуѣлнн
ка и архїдїакона стѣфана . стѣлн вѣлн
коуѣлннкѣ . гѣвѣргїа . днлннтрїа
де ѿдорѣ .

сл. 2. Литургијар, 1508, стр. 19

аюдїе . ѿ илленгнн . дїакоу
гоу помлнмса . сѣлѣнннкѣ
мѣлѣжъ заамѣоннжѣ .
 лѣжнѣлѣвѣжѣ тѣ
гн . и ѿсѣлѣмѣ тѣ
оуѣповѣжѣжѣ . сѣлн
лѣдн своѣ , и лѣвн
дѣбѣнїе тѣоѣ . и сплѣ
нѣнїе цркѣе тѣоѣ ж сѣхраннѣ .
ѿстн лѣвѣжѣжѣ елѣголѣпїе
храма тѣоѣго . тѣлн вѣспро
славнѣжѣтѣвнжѣ тѣоѣ ж сн
лож . и не ѿсѣлѣвн иѣ оуѣповѣ
жѣннѣ тѣлн . мнѣрѣ мнѣровѣ
тѣоѣмоу дароуѣн . цркѣамѣ

сл. 4. Литургијар, 1508, стр. 170

Године 1939, Петре П. Панаитеску је објавио своју студију *Ostoihul lui Macarie (1510) si originile tipografiei în Tara Românească* (Макаријев Октоих и почеци штампарије у Влашкој). Панаитеску је сасвим случајно пронашао један примерак *Октоиха* у Митрополитској библиотеци у Блажу.⁸ Он се тада није задовољио само тиме да да библиографски опис књиге и да допуни *Библиографију старе румунске књиге* Бијану Ходоша, већ је, следећи можда и Пикоову жељу, себи поставио много већи и сложенији задатак. Панаитеску је упоредио Макаријев *Октоих* из 1510. са цетињским из 1494. при чему се служио, како сам каже у својој студији, Јагићевим описом цетињског *Октоиха* уз који се налазе многи изводи и факсимили из књиге.⁹ Примерак *Октоиха* који је Панаитеску пронашао у Блажу је безмало потпун, недостају му прва два листа. Од три Макаријеве књиге штампане за Румуне, ова је графички најскромнија. Има само три заставице, а само један иницијал П.¹⁰

О садржају *Октоиха* Панаитеску каже: „Макаријев *Октоих* из 1510. обухвата песме свих осам гласова у једној књизи, међутим, само је први глас потпун за све дане у седмици, док су гласови од 2. до 8. као у малом *Октоиху*, тј. садрже песме само за суботу и недељу тако да књига представља једну мешовиту форму великог и малог октоиха која је веома ретка и неочекивана.” Као што сам напред већ рекла, *Октоих* из 1510. је у односу на *Литургијар* и на *Јеванђеље* 1512. најскромнији по изгледу. Штампан је, према опису П. Панаитескуа, црним и црвеним словима са три врсте заставица са преплетима од којих се једна налази и у *Литургијару* из 1508, а друге две у *Јеванђељу* из 1512. године. Хартија је груба различите провенијенције. Скрман изглед и онакав распоред садржаја као што је наведено, говори да је цетињски *Октоих* осмогласник био исувише „гломазан”, а изнад свега прескуп за влашког војводу или је, можда, постојао неки трећи разлог да се штампа као такав. Оно што се са сигурношћу може рећи то је да цетињски *Октоих* није служио као предложак Макаријевом влашком *Октоиху*, закључује Панаитеску¹¹. Као предложак, претпоставља он, служио је Макарију највероватније неки румунски рукопис до кога је дошао у неком манастиру.

Трећа и последња књига коју је Макарије штампао по налогу влашког војводе је *Јеванђеље* из 1512. године. Ова књига, за разлику од претходне, украшена је истим иницијалима као и *Литургијар*, али и неким другим, новим. У њој има шест различитих заставица. Једна од њих је и она велика четвртаста са малим амблемом у средини, слична оној у цетињском *Октоиху*.¹² Познато је да су се дрвени калупи који су се резали за иницијале и заставице брзо трошили, те су се морали резати други. О томе ко их је и где резао постоје многе расправе и претпоставке међу румунским истраживачима и различити закључци о чему ће касније бити реч. За сада су познате две варијанте овог *Јеванђеља*. Једна на хартији, а друга на пергаменту, луксузно и руком осликано издање. Сматра се да је примерак на пергаменту био лични војводе Басарабе, који га је поклатио манастиру Бистрици.¹³

⁸ Исто, 50.

⁹ Исто, 53.

¹⁰ Исто, 51.

¹¹ Исто 56.

¹² I. Bianu, N. Hodos, nav. delo, 9.

¹³ Petre Panaitescu: *Liturghierul lui Macarie 1508*, Bucuresti, 1961, LV.

Оно што је заједничко за све три књиге које је Макарије штампао по налогу влашких војвода је то да на њима није назначено место штампања, има недоследности у датирању при чему се мешају елементи западног и источног календара и није прецизирано само име Макарија штампара, одакле је дошао, што најчешће стоји уз име штампара у оно време, те да ли је радио сам или са другим помоћницима као што се то јасно види у случају цетињске књиге.

2.

Трагајући за остацима културне баштине, Александру Одобеску, велики љубитељ старина и библиофил, нашао је 1860. у манастиру Бистрици или тачније у пећини у близини манастира, више старих румунских књига, рукописа међу којима и седам примерака Макаријевог *Литургијара* из 1508. и два *Јеванђеља* из 1512. године. Већ идуће 1861. године, он објављује студију у часопису *Revista româna*, тако да је то, у ствари, први опис Макаријевих књига за Румуне, које су до тада биле непознате румунским историчарима.¹⁴ Одобеску је био изненађен лепотом штампе и изгледом Макаријевих румунских књига, што га је и навело да изрази своју сумњу да су такве књиге могле да буду штампане у Влашкој.

Богдан Петричејку Хашдеу изрекао је 1869. свој суд о свему томе. Ако су слова за *Литургијар* из 1508. ливена у Венецији, графика је несумњиво аутентична, права румунска, преузета из молдавских рукописних књига, закључује овај историчар.¹⁵

Прикупљање старина, њихово систематско излагање по музејима Румуније и припреме у Румунској академији за израду *Библиографије старе румунске књиге*, дало је повода и могућности многим историчарима и истраживачима за нова открића у домену старог штампарства. Но, мора се одмах рећи да су се око тога више трудили историчари и филолози. Тек начето проучавање румунских штампарија и проблема око њих, поготову око прве штампарије, морало је да чека боља времена.

О штампарији у којој су се штампале прве румунске књиге, о Макарију и његовим књигама писало се само узгред, уз историју румунског народа, старе румунске књижевности или румунског језика или уз историју румунске цркве. И у набројаним случајевима ретко се нађе нешто више од неколико редака и то углавном о Макаријевим књигама, врло мало о Макарију. О томе су више писали страни историчари, библиографи или библиофили: Каратајев, П. Ј. Шафарик, И. Руварац, Ст. Новаковић, Е. Пико и други.

Емил Пико је живео дуго у Румунији, почев од 1866, а 1879. изабран је за почасног члана Румунске академије на предлог Александра Одобескуа. Прикупљао је грађу за библиографију старе румунске књиге и за француско-румунске везе и написао значајне радове из ових области. У исто време је и Академија припремала програм за објављивање једне такве библиографије, што је трајало више година. Емил Пико је веома оштро критиковао што се тако одуговлачи са објављивањем прикупљене грађе коју је Акаде-

¹⁴ Barbu Teodorescu: *Prima tipografie a Tarii Românesti (Macarie 1508-1512) - Biserica Ortodoxa Româna*, god. 76, br. 10-11, Bucuresti, oct. - nov. 1958, 988.

¹⁵ Исто, 992.

мија на крају поверила Јоану Бијануу. Увређен, Емил Пико је напустио ово поље истраживања и почев од 1895. посветио се проучавању италијанско-француских књижевних веза. Румунска историографија, поготову она која се односи на историју румунске књиге и штампарија, изгубила је тако једног драгоценог истраживача и познаваоца књиге.¹⁶

Чак и када се појавила *Библиографија старе румунске књиге 1508-1830*, Букурешт, 1903-1936 (и IV том - допуне 1944), многа питања о првим штампаним књигама и Макарију остала су отворена. Поред исцрпног библиографског описа *Литургијара* и *Јеванђеља* аутори *Библиографије* приложили су факсимиле поговора, илустрације заставица и иницијала најчешће у оригиналној величини. Уз наслов и годину излажења из штампе, записивали су, у загради додуше, место штампања, Трговиште, иако ни на једној Макаријевој књизи нема места штампања. Аутори *Библиографије* то уопште не објашњавају, тек у четвртој књизи, где су допуне и исправке, Дан Симонеску је уз допуне за *Октоих* из 1510. у напомени изрекао свој став да је Макарије могао да ради само у близини господаревог седишта, дакле у Трговишту.

Морам рећи да сам трагајући за литературом о првој румунској штампарији, могла да закључим да многим историчарима није било лако да се дефинитивно одреде и да правим аргументима потврде где је Макарије штампао књиге за Румуне. Јер, први који је описао *Литургијар* из 1508. и *Јеванђеље* из 1512, Александру Одобеску, није био једини који је мењао мишљење о томе. Он је био изненађен лепотом штампе када је први пут видео књиге и прво његово реаговање је било „зар је могуће да су се овакве књиге штампале код нас, пре ће бити да су оне штампане у Венецији!“ Поколебао га је касније Богдан П. Хашдеу указујући на чисто румунску графику при чему овај није био сасвим искључив. И први страни историчари су били склони да прву румунску штампарију виде у Румунији.

Почев од првог објављеног рада о Макаријевим књигама за Румуне 1861, па до новијих времена, румунска историографија је подељена, када је место штампарије у питању, на, како Вирџил Молин каже, „pro Venecija” и „pro Trgoviste”. Он, додуше, спада у оне истраживаче и познаваоце књиге који никада није негирао да је Макарију као предложак служила молдавска рукописна књига, али истичући историјске околности у Влашкој и графичко-техничку вредност Макаријевих књига, увек се залагао за то да је једино могуће место штампања Венеција. Ову је своју теорију годинама заступао, а она се односи и на Макаријеве српске књиге.¹⁷

Заговорницима теорије „pro Trgoviste”, односно „негде у Румунији” је теже да своју теорију подрже уколико им као главни аргумент служи то да је штампарија морала бити у близини господаревог седишта или у неком од манастира у околини, јер, како и сами кажу, владари су често мењали седишта својих престола и била су час у Трговишту, час у Букурешту. Тако се као могуће место штампања помиње поред Трговишта још и Букурешт, манастири Деалу, Говора, Снагов, па чак и Бистрица где је А. Одобеску нашао највећи број примерака.¹⁸

¹⁶ Barbu Teodorescu: *Istoria bibliografiei române*, Bucuresti, 1972, 53-56.

¹⁷ Virgil Molin: *Venise, berceau de l'imprimerie glagolitique et cyrillique* - Studi Veneziani, vol. 8, 1966, 349.

¹⁸ Petre P. Panaitescu, nav. delo, L.II.

сл. 9. Октоих, 1510

сл. 10. Јеванђелъе, 1512
Почетак Матејевог јеванђелъа - текстсл. 11. Јеванђелъе, 1512
Почетак Марковог јеванђелъа - текст

Манастир Деалу се најчешће помиње као место штампања првих влашких књига. Био је у непосредној близини седишта војводе, одакле је могло да се надзире штампање, а било је у њему и таквих калуђера, минијатуриста и резбара чија би помоћ могла бити драгоцене. Панаитеску није мислио само на ову врсту помоћи, већ је мислио и на коректуру која је свакако захтевала познавање језика, оног канцеларијског и црквеног језика у исто време.¹⁹

Као и друге недовољно аргументоване Панаитескуове претпоставке, Вирџил Молин је одбацио и ову тврдећи да је већина оновремених калуђера била неписмена, те на њихову помоћ Макарије није могао да рачуна, али је чињеница да се у Макаријевим књигама не налази благослов црквеног поглавара који одобрава штампање обредних књига, што опет говори да се то могло превидети једино захваљујући томе што су се књиге штампале у Венецији.²⁰

У *Октоиху* из 1510. постоји илустрација са људским фигурама. Она представља химнографе који у рукама држе свитке, а не књиге као на сличној илустрацији у цетињском *Октоиху*. На цртежу седе мелоди испред цркве за коју неки историчари, не само румунски, мисле да је влашког типа, са великим каменим блоковима као што је то, наводно, било на оној из манастира Деалу. Макарије је, дакле, и овде као и у цетињском *Октоиху* поставио мелодје испред цркве манастира у коме је била штампарија.²¹

Ђорђе Сп. Радојичић је приметио сличност мотива илустрације из румунског *Октоиха* са грачаничким *Октоихом* из 1539. године. Он је такође претпоставио да се ради о манастиру Деалу.²²

И управо када се мислило да је ово један од најсликовитијих доказа да се штампарија налазила у манастиру Деалу, у близини Трговишта, Петре П. Панаитеску је у једној студији нашао податак да цртеж не одговара манастиру Деалу²³, али не каже ни којем би другом манастиру одговарао. Овде би историчари уметности морали да кажу своју реч, а дотле остају и даље само претпоставке и нагађања око места где је Макарије штампао прве три румунске књиге.

Један од битних елемената за идентификацију књиге, па и за место штампања, је и хартија односно водени знаци. Закључак румунских истраживача је да је хартија Макаријевих румунских књига различите провенијенције што је и П. Панаитеску закључио посебно за *Литургијар* из 1508, кога је проучавао. Она се није набављала директно преко Венеције и Фиренце како би се то могло закључити према воденим знацима, већ се она куповала у мањим количинама преко трговаца из Сибиња са којима је Влашка одржавала трговинске везе. Овако се не би понашала једна добро уходана штампарија у Венецији као што је, на пример, била Торезани-Мануцијева, каже Па-

¹⁹ Исто, ЛШ.

²⁰ Вирџил Молин, нав. дело, 425, 431-432.

²¹ Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVIII века*, Београд, 1958, 173. Упореди таблу XVIII, 1 и Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа, I, књ. Цетиње, 1988: илустрације IV, сл. бр. 12.*

²² Ђорђе Сп. Радојичић, *Српско-румунски односи XIV-XVII века, - Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. I, Нови Сад, 1956, стр. 20.

²³ Petre P. Panaitescu, *Liturghierul...*, LVIII.

наитеску.²⁴ Управо супротно тврди Вирџил Молин позивајући се на немачког историчара Е. Консенцијуса који тврди да су се инкунабуле у Венецији, а и књиге XVI века штампале на хартији разне провенијенције и да се то исто односи и на штампарију Торезани-Мануција.²⁵

3.

У време када је Александру Одобеску открио, поред других старих књига, и примерак *Литургијара* и *Јеванђеља* и када је изразио сумњу да су они штампани у Влашкој, а убрзо затим 1861, налазио доказе, углавном у орнаментима и њиховој сличности са молдавским и влашким рукописима, да би тврдио супротно, нико се није бавио идентификацијом влашког Макарија, штампара првих књига. И сам Одобеску као и други историчари истацили су видну разлику између слова Макаријевих српских и Макаријевих влашких књига.

Мишљење В. Јагића да цетињски и румунски Макарије није иста личност навело је и Панаитеску да 1929, док још није видео *Октоих* из 1510, изјави да је „мало вероватно да је то исти онај Макарије из Црне Горе”²⁶, што је сасвим супротно од онога што је касније писао, нарочито када је упоредио цетињски *Октоих* са румунским и када је написао студију уз факсимилно издање *Литургијара* из 1508. године.

Није било лако доћи до правих доказа да су два Макарија једно те исто лице. Само име Макарије је у оно време било веома често. Александру Одобеску је погрешно тврдећи да је јеромонах и штампар Макарије и румунски митрополит Макарије из времена Неагоја Басарабе као и јеромонах Макарије из манастира Говоре, који је даривао овај манастир 1495, иста личност. Исте године закључује Панаитеску, штампар Макарије је још био у Црној Гори. Сасвим је могуће да у исто време није било два јеромонаха штампара по имену Макарије. Панаитеску је, међутим, желео да крене од чињеница, а како је њих било мало, јер Макарије о себи није рекао много, и није иза себе оставио никаквог другог трага осим својих књига, Панаитеску је у њима покушао да открије све што се из њих дало открити о њиховом творцу.

Изглед цетињских и влашких књига, затим слова, орнаментика и језик нису били елементи који би могли да иду у прилог теорији да се ради о истом Макарију, јер поред разлика које су очигледне, цетињски Макарије је штампао књиге српске редакције, док је језик у влашким књигама средње бугарске редакције т. ј. језик који је у XVI веку и у Влашкој био црквени језик. Макарије је био штампар који је радио по налогу владара земље у којој је штампао или за коју је штампао. Он је, ипак, урадио и оно што је осећао и могао.

Пажљивим читањем текста *Литургијара* из 1508, а Панаитеску тврди да га пре њега нико није тако читао, могу се открити веома важне чињенице за разјашњавање проблема о којем је реч. У *Литургијару* се после набрајања светитеља спомиње и свети Сава српски и свети Симеон српски. „При-

²⁴ Исто, XXIII-XVI.

²⁵ Виргил Молин, нав. дело, 418.

²⁶ Petre P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, 24.

сутност ова два српска светитеља, који су у исто време и историјске личности, у Макаријевом *Литургијару* штампаном за Румуне, с једне стране је доказ о српској средини из које је Макарије дошао, а с друге доказ о чврстим везама влашких војвода са српским деспотима и српском црквом, нарочито Радуа Великог који је многе Србе довео на свој двор међу којима је био и Максим из породице Бранковића, потоњи митрополит у Влашкој”.²⁷

Оно што састављачима *Библиографије старе румунске књиге* и другим истраживачима није било познато, а на шта је Панаитеску скренуо пажњу је и то да постоје заправо две варијанте друге свешчице.

Панаитеску је анализирао различите примерке *Литургијара* и приметио да је влашки *Литургијар* који иначе важи као лепа и луксузна књига уствари веома „аљкаво” штампана књига која врви од грешака. Он најпре указује на грешке у садржају где се наслови не слажу са насловима поглавља из књиге. Многобројне грешке које су се појавиле нарочито у другој свешчици довеле су до тога, сматра овај истраживач, да су црквене старешине уз господареву дозволу, захтевале да се грешке исправе и цела свешчица поново штампа. Дobar део одштампаних примерака је, међутим, већ био у употреби. Било да су готови примерци били разаслати по манастирима на повезивање или већ поклоњени црквама и манастирима, тек остао је само један део у штампарији из којег је замењена друга свешчица новом, исправљеном варијантом.²⁸

Панаитеску говори и о великим разликама између прве и друге варијанте. Најевидентније је да је у првој варијанти много више употребљена црвена боја него у другој, а последњи редови у другој варијанти су разређени како би се уклопили са текстом, објашњава Панаитеску.

Грешке у тексту могле би бити један од доказа да је прва румунска књига штампана у новој, још неуходаној, штампарији, али и доказ да је била под непрекидним надзором црквених достојанственика и државног господара што не би било изводљиво да је Макарије штампао у Венецији.²⁹

У Румунској академији постоје примерци *Литургијара* и са првом и са другом варијантом друге свешчице, а угледни познавалац румунске књиге Демењ Лајош имао је прилику да види у Москви и Лењинграду четирри примерка Макаријевог *Литургијара* од која су два са првом варијантом друге свешчице. У библиотеци „В.И. Лењин” у Москви видео је шест примерака *Јеванђеља* из 1512. године. Приметио је да постоје две варијанте у композицији текста са малим разликама.³⁰

Што се штампарских грешака тиче, Вирђил Молин сматра да су оне, на жалост, честе, али да оне не могу обезвредити лепоту књиге, њену техничку и уметничку вредност и да поколебају присталице венецијанског порекла влашких књига.³¹

²⁷ P.P. Panaitescu, *Liturghierul...*, XIV.

²⁸ Исто, XVII.

²⁹ Исто, XX.

³⁰ Lajos Demény, *Ouvrage imprimés en caractères cyrilliques en Transylvanie au XVI-e siècle et conservés dans les bibliothèques et musées de Moscou et de Leningrad* - Armarium, Budapest, 1976, 124-125.

³¹ Вирђил Молин, нав. дел, 428.

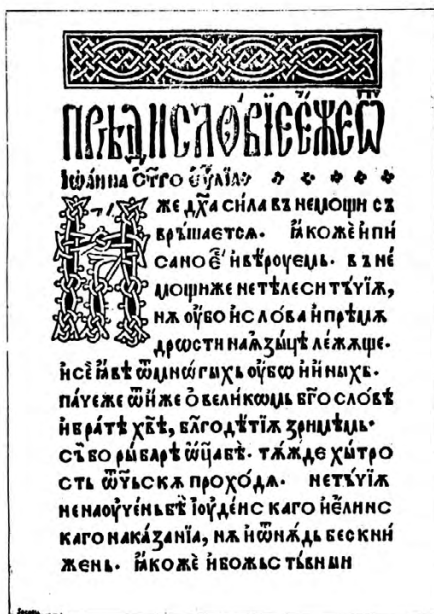
сл. 12. Јеванђеље, 1512
Почетак Марковог јеванђеља -
садржај зачала

Въсвѣдѣнїи прѣвѣгоу боу слава и
величїе. да жшомъ сврзшнїтн въсѣкодѣ
ло бѣго иже ѡ немь на унїа емъ. ꙗкоу
слава и држава въсѣкъ мѣсѣкъ ѡдїнь

Нонѣ же иже въ тронцѣ покланѣ
нѣ мнѣз бѣгонъ зболн црѣко
въ свож и сплзннїтн стѣм
лн кнїга мн въславословїе и
полсж проунїа жшмь. сѣго

радн нѣзъ вѣхлѣ бѣлѣго вѣрнїн нѣ годь
храннїа и нс амо држа внн господа
рь іоу басарага келїкнн во ево да. и
гпдїнь въсѣн землї оугровла хїнскон
и подоунавїю. снз прѣдобраго и велн
кааго гпдїна, іоу басарага во ево дѣ. въ
зревновяхъ поспѣшенїемь стѣго дхца.

сл. 14. Јеванђеље, 1512
Поговор 1

сл. 13. Јеванђеље, 1512
Предговор Јовановом јеванђељу

нлюбовїа еже квѣжтзвннмь нстнцѣ
црѣкамь. напнсахъ сїа дшѣ спенлж
кнїгж, вѣтѣро блговѣстїе. ꙗже дхца
стѣм аллскнмн оушн ѡрнїнж. въ по
знанїе. ннс плзненїе славо слово
трїсѣлїеунаго въ едннствѣ покланѣ
маго бѣтѣа. мнлж е юннж, нс възрѣ
стншж нстарне. уѣтѣше нлн пншшце.
любве хѣт радн нсправлѣнтѣ. нас же
оусрѣдно потѣшавшнхсѣ насїе дѣло
влѣтн. да о вон славѣше ѡца, и зне
гоже въсѣ. снл, нлж въсѣт. дхца стѣго,
онѣм же въсѣт. здѣ оублжунтн сѣмнре
нїе нїлѣт. тѣможе сїе жсвѣтомь оубо
рнцсѣ нѣлгодѣтїа ѡдннѣ. повелѣнїе
мѣгп дара іоу басарага велн кааго коѣбо
дн. ꙗзъ хѣоу раѣсѣ шїенно нн оки мака
рїе трѣднїа ѡсїемь. нс вършнхѣомь сїе
кнїгм. Валѣто Зѣ. крѣгѣ салцоу. кѣ
лоунн. д. нн днктїѡнн дї. мѣца іоунїа.
кѣ днх.

сл. 15. Јеванђеље, 1512
Поговор 2

Трагајући за идентификацијом Макаријеве личности румунски историчари дају понекад контрадикторне закључке. Тако, на пример, Панаитеску говорећи о *Литургијару* каже да је Макарије био само мајстор, а не и редактор текста, да је штампао сам не мешајући се у садржај, већ преузима текст са рукописа који је добио од наручиоца. Ово свакако не стоји ако се вратимо на оно место где говори о томе да је Макарије унео у текст *Литургијара* св. Саву и св. Симеона, или ако имамо на уму датирање од 1. јануара, што одговара венецијанском стилу, не поштујући обичаје и званични византијски календар из времена влашких господара.

Макарије је за титулу владара у поговору књига, на шта и сам Панаитеску указује, редовно употребљавао „господар целе Угровалахијске земље и Подунавија”. Зна се да је ово архаична титула која већ давно није више била у употреби и коју је Макарије унео вероватно под утицајем неких рукописа до којих је дошао, а не за захтев војвода за које је штампао, јер се они сами ни на једном документу нису тако потписивали. Ако је коректуру радио неко други или, можда, они исти на чији је захтев поново штампана друга свешчаница *Литургијара* 1508, како је могуће да се ова недоследност, грешке у датирању и у ословљавању господара земље, толерисала не само у *Литургијару*, већ се то исто понављало у *Октоиху* 1510. и у *Јеванђељу* 1512. године.

Било је то могуће само зато што Макарије није радио у Трговишту, већ, како каже Молин, далеко од њега, у Венецији.³²

Анализом садржаја цетињског и влашког *Октоиха*, Панаитеску је дошао до, за њега, неочекиваног закључка. Он је, наиме, очекивао да ће садржај више открити Макарија или да ће доказати да се влашки не разликује битно од цетињског. Оно што није Панаитеску сазнао из садржаја сазнао је, сматра он, из предговора односно поговора ова два *октоиха*. Према његовом мишљењу и предговор у цетињском *Октоиху* и поговор у влашком *Октоиху* писао је свакако Макарије. Готово су идентични ако се изузму незнатне разлике.

Једна од таквих разлика је и та што у српском *Октоиху* Макарије на крају каже „рукоделисах сије”, док у влашком каже „савршихом”. У првом случају, то јест у цетињској штампарији, Макарије је радио штампарске послове док је у румунској где каже свршили смо, само надгледао, бринуо се о штампању.³³ Други су радили, не зна се колико их је било ангажовано, око румунских књига.

Румунски историчари су Макарију приписивали вишеструку улогу у штампању влашких књига. Тако је Панаитеску, који је и највише писао о њему, имао и најпротивуречнија мишљења. Од Макарија штампара, вишеструког мајстора до, да кажем тако, уредника.

Када је Макарије у питању Вирџил Молин се никада није колебао. Сматрао је да је Макарије штампарску вештину учио код Торезанија (не код Алда Мануџија) и свакако стекао поверење овог великана венецијанског штампарства када му је овај поверио посредовање у преговорима око штампања књига са новим хириличким словима најпре за Србе, а нешто касније

³² Исто, 431.

³³ Petre P. Panaitescu, *Der Oktoich...*, 69.

за Румуне. Он је био тај који је „оживео трговину књигом између Венеције и православног Балкана.”³⁴

Године 1929, на једном предавању из историје румунске књижевности, угледни румунски историчар светског гласа Николаје Јорга, сасвим је узгредно, у уводном делу предавања, поменуо и почетак штампања код Румуна. По његовом мишљењу не зна се тачно када је Макарије дошао из Црне Горе преко Венеције у Влашку и утемељио прву штампарију у Румунији. Овај чин, каже он, није заслуга Румуна, већ лично Макаријева. Макарије је покупио пресу и своју врећу са словима и једноставно напустио Црну Гору где су се богослужбене књиге тешко продавале и кренуо у Влашку, јер су услови за рад били погоднији.³⁵

Макарије није био од оних штампара који су се селили и штампали књиге да би зарађивали. По много чему је штампарија Радуа Великог личила пре на штампарију Ђурђа Црнојевића која је „радила као средњевековна скрипторија, само са механички убрзаним начином рада. Прави комерцијални карактер ова штампарија никада није имала.”³⁶ Књиге штампане у штампарији Радуа Великог поклањане су црквама, манастирима, можда појединцима, а никада продаване, бар до сада није пронађен ниједан докуменат о томе.³⁷ Оне су, у време црквене реформе у Влашкој, имале да замене скупе рукописе чије је преписивање дуго трајало.

Што се пресе и вреће са словима тиче њихова судбина је неизвесна. У приликама у којима су Црнојевићи напустили Црну Гору слова и други штампарски прибор су се изгубили. Ђорђе Сп. Радојичић једноставно сматра да „Макарије није донео са собом у Влашку прву српску штампарију и није ју ни могао донети, јер није била његова већ Црнојевића”³⁸, да и не поменемо још и разлику која постоји између слова и графике цетињске и влашке штампарије што и румунски историчари од самог почетка истраживања порекла штампарије истичу. Чини ми се да се ту стало са истраживањем судбине цетињске штампарије. Питање је само да ли је остала у земљи или су је Црнојевићи понели са собом у Венецију.

Прилог разјашњавању судбине изгубљене Црнојевићеве штампарије дао је Лазар Чурчић у свом раду *Псалтир из 1569. и Требник из 1570. Јеролима Загуровића*. Постоји могућност, каже Чурчић, да је Јеролим Загуровић успео да дође до једног дела слова из Црнојевића штампарије и да их је користио у својој штампарији.³⁹ По томе би се могло закључити да је штампарија остала у земљи.

Ако су постојала различита и опречна мишљења о месту штампарије и пореклу грба и слова међу историчарима (не само румунским) и онима који су се овим проблемом бавили, увек је било јасно да је Макарије из Црне Горе дошао у Влашку „празних руку, без слова, само са својим знањем и умећем”. Друго је питање како је он доспео у Влашку и на чију иницијативу. Међу румунским историчарима постојале су разне претпоставке у ве-

³⁴ Лаза Ђурчић, *Псалтир из 1569. и Требник из 1570. Јеролима Загуровића - Сусрети библиографа* 84, Инђија, 1985, 62.

³⁵ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, București, 1985, 6.

³⁶ Дејан Медаковић, нав. дело, 28.

³⁷ Petre P. Panaitescu, *Liturghierul...*, LV-LVI.

³⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, нав. дело, 21.

³⁹ Лаза Чурчић, нав. дело, 63.

зи с тим, али нико није томе посветио толико пажње као Панаитеску. Он је у свом већ поменутом раду *Октоиху* из 1510. прикупио највише историјских чињеница према којима би се могло доћи до правог одговора. Панаитеску се у својим истраживањима, колико год је то било могуће, ослањао на сопствена сазнања и на брижљиво одабрану литературу. У трагању за Макаријем и његовом штампаријом, главни ослонац је тражио међу српским истраживачима и страним познаваоцима ћириличке књиге, те онима који су се бавили међусобним историјско-културним везама Срба и Румуна. Он је од Илариона Рувараца, који је први, како он каже, указао на венецијанског историчара Марина Сануда, сазнао за његово дело *I diarii*. Марино Санудо је, заправо, савременик Радуа Великог и Неагоја Басарабе, а своје обимно историјско дело је писао на основу преписке коју је Венеција водила са значајним личностима или државама. Санудо је тако, између осталог, из венецијанске службене и приватне преписке између Мађарске и Влашке са Венецијом начинио богату историјску грађу.

У жељи да чита изворни текст Панаитеску је потражио дневник Марина Сануда и приметио да је Руварац користио непотпуно издање из Мађарске академије, док је њему пошло за руком да дође до потпуног, поновљеног критичког издања које је изашло у Венецији 1892. године.⁴⁰ Панаитеску је у овој грађи открио драгоцене податке који се односе на везе између породице Ђурђа Црнојевића и Влашке у време када су Црнојевићи напустили Црну Гору. Тако се сазнало да је после смрти Ђурђа Црнојевића (1503) Раду Велики позвао из Венеције сремског владику Максима каснијег влашког митрополита. Он је, колико се тачно зна, стигао у Влашку 1507, управо у години када је започето штампање *Литургијара*. Многи истраживачи, међу којима и А. Одобеску, И. Руварац и Барбу Теодореску, доводе у везу Макаријев долазак у Влашку са митрополитом Максимом. Према ономе што је Панаитеску читао код Марина Сануда у Влашкој је била и мајка митрополита Максима, Ангелина, а говори се и о Соломону, сину Ђурђа Црнојевића и племкиње из породице Ерицо. Нема, нажалост, ништа о Макарију нити о штампарији.

У незаобилазној хроници „*Живот светог Нифона*“ коју је писао прот Гаврило Хиландарац, која стоји у основи влашке историографије, детаљно се описује, поред биографије св. Нифона, бившег влашког митрополита у време Радуа Великог, све што се догађало у Влашкој и на двору владара. Она управо обухвата период већ раније поменутих владара када је Макарије штампао књиге за Румуне. Ипак, у њој нема помена о Макарију нити о књигама, што прот Гаврило не би пропустио да забележи. Записао је да је Неагоје Басараба чим је ступио на престо именовоа Макарија за митрополита, али не каже да је овај био штампар. Пет месеци по доласку Неагоја Басарабе, 25. јуна 1512, излази из штампе последња Макаријева књига, а из говора се види да је Макарије још увек био монах.⁴¹ За Вирђила Молина је ово сасвим разумљиво, јер је то само још један доказ више да Макарије није ни био у Влашкој, већ је у Венецији надзирао штампање поручених књига.⁴²

Савремени румунски историчар књига и библиограф Дан Симонеску је у више наврата писао о Макарију и првим румунским штампаним књигама. Није, додуше, могао много више да да науци од осталих историчара што

⁴⁰ Petre P. Panaitescu, *Der Oktoich...*, 63. Види на истој стр. и нап. под бр. 62.

⁴¹ P. P. Panaitescu, *Isto*, 256.

⁴² Virgil Molin, *Venise, berceau...*, 435.

се места штампања тиче, јер се и његова теорија о томе да се штампарија налазила у Трговишту заснива, као и код других, само на претпоставкама.

У једном од најзначајнијих својих радова који је писао заједно са Вирђил Молином издвојио је своје мишљење у делу који се односи на место штампања првих румунских књига. То своје мишљење није променио ни много година касније, истичући да је једини Молинов аргумент да се штампарија налазила у Венецији изванредна техника једне уходане штампарије што се не би могло постићи у једној новој, неуходаној радионици.⁴³

Симонеску је, ипак, прећутао многе чињенице које је Молин више пута понављао у својим радовима. У корист своје теорије као доказ је навео и начин на који је Макарије датирао своје књиге, недостатак благослова црквеног поглавара за штампање књиге, анахрона титула влашких владара и многобројне грешке које су се провлачиле и понављале кроз књиге.

Молин никада није пропустио да истакне да су Макаријеве књиге штампане за Румуне имале као предлог молдавске рукописне књиге, да су слова, а нарочито графика типична, лепа и раскошна захваљујући ненадмашним венецијанским мајсторима, те да су непобитан доказ да су изведене у штампарији са већим штампарским могућностима.

Барбу Теодореску је у свом раду износио многе претпоставке; цитирао стручну литературу према којој штампарија Алда Мануција није радила 1510. и 1511. због ратних немира у Италији тако да *Октоих* из 1510. није могао бити штампан у то време у Венецији. Он наводи рад Фернанде Аскарели: *La tipografia cinquecentesina italiana* према коме цитира овај податак.⁴⁴

Према истраживањима Вирђила Молина у Венецији, како сам тврди, венецијанске штампарије нису прекидале рад. Зна се да је 1510. и 1511. штампано 59 дела од тога су код Алда Мануција штампана четири: *Historia Romanae scriptores*, године 1511; *M. T. Ciceronis Rhetorica*, Venetiis: apud Aldum, 1510; *Martialis*, apud Aldum, 1510. i *Canullus, Propertius, Tibullus*, Venetiis, apud Aldum, 1511.⁴⁵

Ово јесу докази да је штампарија Алда Мануција радила, али је чињеница да се не наводи и *Октоих* из 1510. године.

Четири године после Молинове смрти, 1972, Симонеску објашњава зашто је издвојио мишљење у вези са местом штампања Макаријевих књига када је 1958. заједно са Молином писао рад о Макаријевим књигама. Док је Вирђил Молин сматрао да је место штампања Венеција, Дан Симонеску је држао да је то Трговиште. Једини Молинов аргумент је, као што сам већ навела, лепота штампе недостижна једној новоотвореној штампарији. „Можда се оштро око графичког техничара могло и преварити у процени да је видео венецијанске ћириличке књиге, а није их видео.”⁴⁶

Као једном од најближих сарадника Вирђила Молина нема разлога да се у овакву изјаву сумња ма каква била њена намера.

Исте те, 1972. године Дан Симонеску је у Бугарској истраживао венецијанске ћириличке књиге и упоредио их са Макаријевим. Не каже да ли их је и он први пут видео, а није ни јасно зашто подвлачи разлику између њих

⁴³ Virgil Molin, Dan Simonescu, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Tara Românească - Biserica Ortodoxa Română*, 76, br. 10-11, Bucuresti, oct.-nov. 1958, 1033-1034.

⁴⁴ Barbu Teodorescu, *Prima tipografie...*, 997.

⁴⁵ Virgil Molin, nav. delo, 443.

⁴⁶ Dan Simonescu, *Tipografi sîrbi în slujba vechiului tipar românesc - Analele Societății de limba română*, Panciova Zrenjanin, 1972-1973, br. 3-4, 535.

у вези са овим проблемом када се зна да је и Вирџил Молин то исто тврдио, никада супротно.

Симонеску је сматрао да је Макарије својим румунским књигама доказао да је одличан ученик венецијанске школе, да је живео у Венецији пре 1492. године. „Он је могао да донесе из Венеције прибор или узорке штампарског прибора, а свакако је са собом понео венецијанско штампарско умеће које је применио приликом штампања књиге у манастиру Деалу.”⁴⁷ Симонеску није посветио много времена истраживањима о Макарију. Није се бавио његовом личношћу, нити начином на који је он дошао у Влашку. О томе шта се са њим збило после 1512. није имао свој изричити суд. Није демантовао ни Дамаскина Миока нити Ђорђа Сп. Радојичића према којима се Макарије после 1525. повукао у Хиландар и повремено одржавао везе са Влашком. Ипак му је било ближе мишљење П. П. Панаитескуа да хиландарски Макарије и јеромонах Макарије нису једна те иста личност.

На Панаитескуову претпоставку да је Макарије кратко време после изласка из штампе *Јеванђеља* из 1512. умро, јер да се само тако може објаснити његов нестанак и престанак са радом тек основане штампарије у Влашкој, Вирџил Молин му је и овог пута, као што је то и раније чинио, замерио на томе што доноси сасвим неаргументоване „закључке”. Претпоставке, каже он, могу довести до грубих грешака попут оне коју је учинио угледни издавач из Мајнца када је брзоплето уврстио Косињ у чувену светску карту штампарија као место где је штампана глагољичка инкунабула за јужнословенске католике, *Мисал* из 1483, само на основу недовољно аргументоване претпоставке једног истраживача.⁴⁸

Не постоји ни један једини писани документ о Макаријевом нестанку, а Вирџил Молин не толерише закључке на основу претпоставки. Ипак, није могао а да не каже да за Макаријем не треба трагати на Балкану, јер његових штампарских трагова тамо свакако нема. Његов нестанак се подудара са нестанком Алда Мануџија, покретачког духа венецијанског штампарства од кога ниједна књига није пронађена са датумом после 1513,⁴⁹ а који је умро 6. фебруара 1515. године.

Каква је била судбина јеромонаха Макарија после престанка рада штампарије Радуа Великог (ако је она била његова) и зашто је до тога тако нагло дошло, може се, из оног што је наведено, само претпоставити.

Није доказано да је Макарије отишао на Свету Гору. Зна се да онде има велики број његових српских и румунских књига. Поставља се питање како су оне онде доспеле, да ли се то може довести у везу са Макаријем?

Да ли је Макарије учио или је само залазио код венецијанских штампара ради других послова, тек у Макаријевим књигама има доста тога из школе Алда Мануџија: леп изглед, рафинирана графика и брижљиво одабрани рукописи који су му служили као предложак, као што је чувени рукопис Гаврила Урика из 1429. године.

Историчари уметности сматрају да је Макарије својим уметничким радом утемељио графичку уметност код Румуна што отвара ново поглавље у изучавању првих румунских штампаних књига, инкунабула - како их они често називају.

⁴⁷ Dan Simonescu, Victor Petrescu, *Tirgoviste - vechi centru tipografic românesc*, Tirgoviste, 1972, 17.

⁴⁸ Virgil Molin, nav. delo, 366-367.

⁴⁹ Исто, 442.

После свих неразјашњених проблема око Макарија и његове судбине, једно је сигурно: било да је штампао на Цетињу, Ободу, у Трговишту, манастиру Деалу или у Венецији, Макарије је своје име утиснуо заувек у најлепшу књигу, у румунску штампану књигу. Она је дуго служила као узор потоњим штампарима, али њена лепота је остала недостижна као што је недостижан и њен творац.

Kornelija Olar, Novi Sad

MACARIOS DANS L'ISTORIOGRAPHIE ROUMAINE

Résumé

Les premiers livres imprimés pour la Valachie ou, pour mieu dire, pour le pays habité par les Roumains sont au nombre de trois:

1. *Le Liturghier*, commencé sous Radu le Grand et terminé le 10 novembre 1508 sous Mihnea le Méchant.

2. *L'Octoih*, imprimé sous Vlad le Jeune, le frère de Radu le Grand, et terminé le 26 août 1510.

3. *L'Evangheliar*, commencé sous Vlad le Jeune et terminé en 1512 sous Neagoe Basarab.

Dans aucun de ces trois livres, d'une haute qualité technique, on ne mentionne pas le lieu de l'impression.

On ne savait rien de ces trois livres jusqu'à 1860 lorsque Alexandru Odobescu a découvert, parmi les autres livres anciens, quelques exemplaires de *Liturghier* et de *Evangheliar* dans le monastère de Bistrita. En 1939 Petre P. Panaitescu a découvert un exemplaire de *l'Octoih* à Blaj.

Tous les trois livres sont imprimés d'après les livres religieux calligraphiés et les miniatures faites dans les monastères roumains surtout d'après ceux exécutés en Moldavie.

On admettait que l'imprimeur était le même Macarios qui a imprimé les incunables en caractères cyrilliques serbes.

La question devient très sérieuse concernant le lieu où ces livres étaient imprimés. Elle a partagé pendant des années toute l'historiographie roumaine en deux - 'pro Venise' et 'pro Tirgovist' (ou quelque part en Roumanie).

Petre P. Panaitescu, Dan Simonescu, Barbu Teodorescu et d'autres historiens roumains ont à la base de leur thèse 'pro Tirgoviste' les sources des historiens slavistes et des suppositions d'après les faits historiques de la fin du XVe et du commencement du XVIe siècle. Or, Virgil Molin soutient que les caractères cyrilliques des premiers livres roumains ont été coulé à Venise. C'est leur qualité qui prouve qu'elles sont réalisées dans un milieu avec une technique avancée ainsi qu'avait à cette époque l'officine d'Aldo Manuzio.

On ne peut pas faire des conclusions précises sur cette question car il n'existent pas des preuves argumentées.

Quand au moins ordonné prêtre Macarios on ne sait presque aucune de ses dates biographiques. On suppose qu'il serait parti au Mont Athos, qu'il est devenu mitropolit en Valachie ou bien qu'il est mort dans le Pays Roumain.

Jusqu'à présent on sait seulement qu'il n'y a pas de livre de Macarios après 1512 de même qu'on ne connaît aucun de ses apprentis ou successeurs.